

KIRGIZ ATASÖZLERİ VE MANAS

Doç. Dr. Ülkü ÇELİK*

Kırgız atasözlerinin genel yapısına girmeden, aynı tarihe ve kültürel mirasa sahip olan Türk, Kazak, Özbek ve Azerbaycan atasözlerine bakıp, bunlardan Kırgız atasözleriyle ortak olanlardan bir kaç örnek vermek istiyorum. Zira gerek yapı, gerek anlam yönünden bakıldığından bu atasözleri arasında benzerliklerin küçümsemeyecek kadar çok olduğu göze çarpıyor.

**Dosuň miň bolso da azdık kılat,
Duşmanuň biröö bolso da köptük kılat. (Kırgız)**
"Dostun bin olsa da azdır,
Düşmanın bir ise de çoktur."

Dosiň miň bolsa da az, duspanuň birew bolsa da köp (Kazak) **

Dostuň miň olsa ham oz, duşmaniň bir bolsa ham kop (Özbek) **

Dost min ise-azdır, düşman bir ise çoxdur. (Azerbaycan) **

Dost bir ise azdır, düşman bir ise çoktur. (Türk)

**Baş carılsa, börk içinde
Kola sınsa, ceň içinde (Kırgız)**
"Baş yarılsa, börk içinde,
Kol kırılsa yen içinde."

Bas jarılsa, börik içinde,
Qol sınsa, jeň içinde. (Kazak)

Boş yorılsa bork içida, qol sınsa yeň içida. (Özbek)

Baş sınar bel içinde, qol sınar kürk içindä. (Azerbaycan)

Baş yarılar börk içinde, kol kırılır kürk (yen) içinde. (Türk)

İyilgen (iygen) baştı kılıç kespeyt. (Kırgız)
"Eğilen başı kılıç kesmez."

İyilgen başı qılıç kespes. (Kazak)

Egilgan boşrı qılıç kesmes. (Özbek)

* Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

** Bu atasözleri, Zeynəs İsmail: 1995, İbrahim Yoldaşev: 1995, Mehman Musaoglu: 1995'ten alınmıştır.

Eyilän boynu qılınç käsmäz. (Azerbaycan)

Eğilen başı kesmezler veya Eğilen boynu vurmazlar. (Türk)

Yukardaki örnekler tabiî ki seçildikleri için hem yapıcı hem de anlamca denk düşmektedirler. Ancak bunlar elbette bütün atasözleri için geçerli değildir. Bir kısım atasözü anlam yönünden benzerlik göstermekte fakat farklı yapıya sahip olmakta, bir kısım atasözü ise ne anlamca ne de yapıcı bir benzerlik göstermektedir. Bu beş grup atasözü içinde yapı itibariyle diğerlerinden biraz daha farklı bir durum sergileyen Kırgız atasözleri, genel bir incelemeye tabi tutulduğunda şu özelliklerini göstermektedir.

1. Kısa ve öz olarak hüküm bildirir;

Acal cuuçusu, ooru
“Ecelin dünürü, hastalıktır”

Caş çak, altın tak
“Gençlik çağı, altın taht.”

Deni soonun, canı soō
“Vücudu sağlam olanın, ruhu da sağlamdır.”

2. Zıtlık kullanılarak karşılaştırma yoluyla bir hüküm bildirir;

Akılduu otko karayt,
Akmak kazanga karayt
“Akıllı ateşe bakar,
Ahmak kazana bakar.”

Cakşı ayal üy eesi,
Caman ayal col eesi
“İyi kadın ev sahibi,
Kötü kadın yol sahibi.”

Berip eki caman körüngönçö,
Berbey bir caman körün
“Verip iki kez kötü görüneceğine,
Vermeyip bir kez kötü görün.”

3. Benzerlik kullanılarak karşılaştırma yoluyla bir hüküm bildirir;

Altın cerden çigat
Baatır elden çigat
“Altın yerden çıkar,
Bahadır halktan çıkar.”

Attın körkü calında,
Kızdın körkü saçında
“Attın güzelliği yelesinde,
Kızın güzelliği saçında.”

Ayal çakşısın, eri süyöt,
Er çakşısın, eli süyöt
“Kadının iyisini, kocası sever,
Erkeğin iyisini, halkı sever.”

Buraya kadar incelediğimiz atasözleri, aşağı yukarı bütün diğer Türk topluluklarının atasözlerinin sahip olduğu özellikleri göstermektedir. Ancak bundan sonra incelemeye başlayacaklarımız ise Kırgız atasözlerini diğerlerinden ayıran özellikler sergilemeye ve oldukça yaygın kullanılmaktadır.

1. Mani kalibinde olanlar;

**Bar bolboy malin çäçilbayt,
Cok bolboy colun açilbayt.
Başına müşkül iş tüşpöy,
Malin arzan satilbayt**
“Var olmadan malın saçılmaz,
Kaybolmadan yolu açılmaz.
Başına müşkül iş gelmeden,
Malin ucuza satılmaz.”

**Cakşı kilsaň özüňö,
Caman kilsaň özüňö.
Öödö karap tükürsöñ,
Kaytip tüşőör közüňö.**
“İyilik etsen kendine,
Kötülük etsen kendine.
Yukarı doğru tükürsen,
Dönüp düşer gözüne.”

**Kaçkan da kuday deyt,
Kuugan da kuday deyt.
Bulardı caratkan alla,
Kimisinin kamin ceyt.**
“Kaçan da Tanrı der,
Kovan da Tanrı der.
Bunları yaratan Allah,
Hangisinin kayısını çeker.”

2. Örneklemeli veya açıklamalı olanlar;

**Az bergenden tez bergen,
Az da bolso köptöy kör,
Arık da bolso semizdey kör,
Ak samandı çöptöy kör,
Körüksüz da bolso tüzük kör.**
“Az verenden tez veren,
Az da olsa çok gibi gör,
Zayıf da olsa semiz gibi gör,
Uzak da olsa yakın gibi gör.
Ak samanı ot gibi gör,
Yakışksız da olsa düzgün gör.”

Buzular üydön ırk ketet,
Atasından adildik ketet,
Balasından namis ketet,
Katını ayıncı, kelini uuru bolot.
"Dağılacak evden refah gider,
Babasından adalet gider,

Çocuğundan namus gider.
Kadını küfürbaz, gelini hırsız olur."

Caman dos kölökö sıyaktuu;
Kün açıkta kaçıp kutula albaysıñ.
Kün bütköktö izdep tapa albaysıñ.
"Kötü dost gölge gibidir:
Hava açıkken kaçıp kurtulamazsın,
Hava kapalıyken arayıp bulamazsın."

3. Benzer ifadelerin aynı kalıpta tekrarı niteliğinde olanlar:

Baştaagi bolboy, mal bolboyt,
Başçısı bolboy, el bolboyt.
Kakaari bolboy, kiş bolboyt,
Katını bolboy, er bolboyt.
"Kılavuzu olmadan, hayvan olmaz,
Başkanı olmadan, halk olmaz,
Ayazı olmadan, kiş olmaz,
Kadını olmadan, er olmaz."

Bazarı cakın bayıbayt,
Soodageri cakını carıbayt.
Mazarı cakın tınbayt.
"Pazarı yakın zengin olmaz,
Tüccarı yakın tatmin olmaz,
Mezarı yakın rahat olmaz."

Biröönün acalı otton,
Biröönün acalı topton,
Biröönün acalı uudan,
Biröönün acalı suudan.
"Birinin eceli ateşten,
Birinin eceli toptan,
Birinin eceli ağidan,
Birinin eceli sudan."

Börü, koygo toyboyt,
Kulak, sözgö toyboyt,
Köñül, oygo toyboyt,
Köz, körköngö toyboyt.
Cer, cutkanga toyboyt.
Kuş uçkanga toyboyt.
"Kurt, koyuna doymaz,
Kulak, söyle doymaz,
Gönül, hayale doymaz,
Göz, görmeye doymaz,
Yer, yutmaya doymaz,
Kuş, uçmaya doymaz."

Cakşı kuşka caman kuş,
 Babil menen teñelet.
 Cakşı kızga caman kız,
 Bagı menen teñelet.
 Cakşı erge caman er,
 Cari menen teñelet.
 “İyi kuşa kötü kuş,
 Talim ile denk olur.
 İyi kiza kötü kız,
 Bahti ile denk olur.
 İyi erkeğe kötü erkek,
 Yarı ile denk olur.”

Bu yapıdaki atasözlerine yalnız bir kaç örnekle Özbek, Kazak ve Azerbaycan atasözleri arasında da rastlanmıştır.

Boğni boqsaň boğ bolar.
Botman dahsar yoğ bolar,
Bokimsız boğ toğ bolar,
Yurak-boğriň doğ bolar (Özbek).
 “Bağa bakarsan bağ olur,
 Batman ölçek yağ olur.
 Bakımsız bağ, dağ olur,
 Yürek bağının dag¹ olur.”

Atın jaman bolsa, armaniň keter,
Balaň jaman bolsa, dermeniň keter,
Qatınıň jaman bolsa, kelgeniň keter (Kazak).
 “Atın kötü olursa, ümidiñ gider,
 Çocuğun kötü olursa dermanın gider,
 Hanımın kötü olursa, misafirin gider.”

Adam var ki, adamların naxşıdır,
Adam var ki, hayvan ondan yaxşıdır,
Adam var ki, dindirärsän “çan” deyär,
Adam var ki, dindirmäsän yaxşıdır. (Azerbaycan)
 “Adam vardır, adamlarınnakışıdır,
 Adam vardır, hayvan ondan yahşıdır.
 Adam vardır, konuşturursan “can” der,
 Adam vardır, konuşturmazsan yahşıdır.”

Şimdi Kırgız atasözlerinin farklılığını bir kez de eski Türk atasözleri ile karşılaştırarak ortaya koymaya çalışalım:

X. asrin ilk yarısında Köktürk alfabesi ile yazılmış atasözleri listede (Sertkaya 1983: 277) yer alan bir kaç atasözü;

“İşidmişke, körü körmüş yig”
 (Kendi gözleri ile görmek, kulakları ile işitmekten evladır).

Miň ukkandan, bir körgön artik (Kırgız).
 “Bin kez duymaktan, bir kez görmek yegdir.”

“miň kişi yüzün bilginçe bir kişi atı(n) bilgү”
 (bin kişiyi vechesi ile tanıtmaktansa, bir kişiyi adı ile bilmelidir).

¹ dağ “yara”

**Miñ kişinin atın bilgençe,
Bir kişinin sırin bil (Kırgız).
“Bin kişinin adını bilmektense,
Bir kişinin sırrını bil.”**

Divan ü Ligati't-Türk'teki atasözlerine baktığımızda:

**Kişi alası içtin, yıkı alası taştın (D. I. 91, 22)
“İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında..”
Adam alası içinde,
Mal alası tişinda (Kırgız).**

**Tewi münüp koy ara yaşmas. (D. III. 60, 7)
“Deveye binip koyun arasına saklanılmaz.”
Töö minip eçkige çağınba. (Kırgız)
“Deveye binip keçiye (arkasına) saklanma.”**

**Yitüklig anası koyun açar. (D. III. 18. 1)
“Yitikli anasının koynunu açar (araştırır).”
Aldırgan enesinin koynun açat. (Kırgız)
Çaldırın annesinin koynunu açar (araştırır)**

**Küç eldin kirse töru tünlükten çıkar (D. III. 120, 22)
“Güç avludan girse töre bacadan çıkar.”
Zulum eşikten kirse
Iris tündüktön çigat (Kırgız)
“Zulüm kapıdan girse,
Kismet bacadan çıkar.”**

**Tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur. (D. II. 103, 2)
“Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur.”
Eki too koşulbayt,
Eki el koşulat (Kırgız).
“İki dağ birleşmez,
İki halk birleşir.”**

Şu örneklerde dikkat etmek lazım:

**Uygur, yıgaç uzun kes, temür kıska kes (D. II. 11, 19)
“Uygur, ağacı uzun kes, demiri kısa kes.”**

**Cığaçı kesseñ uzun kes,
Kıskartıştı oñoy iş.
Temirdi kesseñ kıska kes,
Uzartışı oñoy iş.
Köynök bıçsañ keñen bıç.
Kiçirtışı oñoy iş. (Kırgız)
“Ağacı kessen uzun kes,
Kısaltması kolay iş.
Demiri kessen kısa kes,
Uzatması kolay iş.
Gömlek biçsen geniş bıç,
Küçültmesi kolay iş.”**

**Muş yakrıka tegişmes, ayur kişi neñi yaraşmas. (D. II. 105, 24)
“Kedi yağa erişemez, der, el mali yaraşmaz.”**

Mışık mayga cetepese,
“Sasık eken” dep koyot.
Moldogo sasık et berseň,
“Taza eken” dep, cep koyot (Kırgız)
“Kedi yağa ulaşamayınca,
‘Kokmuş’ deyiverir.
Mollaya kokmuş et verilince,
‘Tazeymiş’ diye, yiyyiverir.”

Kökke sagursa yüzke tüşür (D. II. 81, 9)

Kökke sudsa yüzke tüşür (D. III. 132, 19; III. 439, 20).
 “Göge tükürse yüze düşer,”

Cakşı kılsaň özüňö
Caman kılsaň özüňö.
Öödö karap tükürsöň,
Kayıtip tüşőr közüňö (Kırgız).
 “İyilik etsen kendine,
 Kötülük etse kendine.
 Yukarı doğru tükürsen,
 Dönüp düşer gözüne.”

Son örneklerden da anlaşılacağı gibi Kırgız atasözleri kullanılagelirken bir yandan da söylenilegelel diğer sözlü edebiyat ürünleriyle karşılaşmış ve onlardan etkilenerek günümüz biçimlerini almıştır. Tabii Kırgız atasözleri söz konusu olunca bunu etkileyebilecek en önemli sözlü edebiyat ürünü olarak hemen Manas akla geliyor. Gerçekten de Manas'a şöyle bir bakınca sanki Kırgız atasözleri kalıp kalıp destanın içinden alınmış ve öylece kullanılmış gibi geliyor. Önce destan içinde bulduğumuz atasözlerine bir bakalım:

Aytmayınca kim bilet,
Açmayınça kim köröt. (Atasözü)
 “Söylemedikçe kim bilir,
 Açımadıkça kim görür.”

Atypaynça bilbeysin,
açpaynça körböysün (Manas)²
 “Söylemedikçe kim bilir,
 Açımadıkça kim görür.”

Uuluň össö urumga
Kızıň össö kirimga. (Atasözü)
 “Oğlun büyüğünde soya,”
 Kızın büyüğünde uzaga.”

Tüsümdü buzuk corusaň
uuluň ketet Urumga,
kısıň ketet Kırımgá. (Manas)
 “Rüyamı yanlış yorarsan,
 Oğlunu Rum'a kovarım,

² Emine Gürsoy-Naskali: 1995.

kızını Kırım'a kovarım."

Alal ölsö bir kazan et,
Aram ölsö bir talpak. (Atasözü)
"Helal (olarak) olse bir kazan et,
Haram (olarak) olse bir parça deri."

Bir attı kanday menden ayaysıñ
Kök-alanıñ tışı tük, içi bok;
alal ölsö, bir kazan et,
aram ölsö, it minen kuşka cem. (Manas)
"Bir atı benden nasıl esirgersin?
Kök-alanın dışı yün, içi bok.
Helal olse bir kazan et,
Haram olse köpeklerə kuşa yem."

Şimdi de atasözlerinin yapısının Manasla olan benzerliğini iyice görmek için şöyle bir karşılaştıralım:

Zer kadırın zenger bilet,
Cez kadırın cezci bilet,
Süyüü kadırın süygön bilet (Atasözü)
"Altının değerini, kuyumcu bilir,
Bakırın değerini, bakırcı bilir,
Sevginin değerini, seven bilir."

At semirip tüs bolot,
bos kiroo tüşüp küs bolot,
erender catip bük bolot (Manas).
"Atlas semirip gevşedi,
Boz kırığı düşüp güz geldi,
erler de tembel oldu."

Külüktön külüük çıksa,
Tört ayağı tıbirayt.
Çeçenden çeçen çıksa,
Oozu murdu kıbirayt (Atasözü).
"Yürük attan yürüüt at doğsa.
Dört ayağı tepinir.
Hatipten hatip doğsa,
Ağzi burnu kimildar."

Eki teşik bir kelse,
abırıñdın ketkeni;
eki neyza bir cesse,
acalıñdın cetkeni (Manas).
"İki delik birden açılırsa,
namus gitmiş demektir.
İki mızrak birden gelirse,
Ölüm gelmiş demektir."

Öspös eldin baldarı,
Bir-birine kas bolot.
Ösöör eldin baldarı,
Bir-birine dos bolot (Atasözü).
"Geri kalacak halkın çocuklar,
Birbirine düşman olur.
Gelişecək halkın çocuklar,

Birbirine dost olur."

Cakşılıktuu kep bolso,
cana aytıp kelemin;
Camandıktuu kep bolso,
oşonun ari ketmeni (Manas).
 "İyi söz getirmiş ise,
 gelir sana söylerim.
 Eğer fena bir söz ise,
 doğru oradan giderim."

Ayuu, amanın tileyt,
Adam, caklısını tileyt,
Ahmak, camandıktı tileyt (Atasözü).
 "Ayi, sağlığını diler,
 İnsan, iyiliğini diler,
 Ahmak, kötülüğü diler."

Atı cokko at berseň
tonu cokko ton berseň
aşı cokko aş berseň, (Manas)
 "Atı olmayana at versen,
 Elbisesi olmayana elbise versen,
 Aşı olmayana aş versen."

Attın corgosu kızık,
Tondun torkosu kızık,
Kozunun sorposu kızık,
Çaydın kızılı kızık,
Şuusundun tunugu kızık,
Tördün töbösü kızık,
Ayaldın suluusu kızık. (Atasözü)
 "Atın yorgası zevkli,
 Elbiselerin ipekli zevkli,
 Kuzunun corbası zevkli,
 Çayın kızılı zevkli,
 İçeceğini durusu zevkli,
 Evin başkölesi zevkli,
 Kadının güzeli zevkli."

Belgelüüden beşöö çok,
beyli alaça suluu çok;
aytiluudan altoo çok,
aldagança suluu çok (Manas).
 "Tanınmışlardan besi yok,
 boyu kisalar güzel olmaz.
 Meşhurların altısı yok,
 aldatmakla güzellik kazanılmaz."

Kaynaklar

Aksoy, Ömer Asım, 1971, *Atasözleri Sözlüğü*, Ankara.

Atalay, Besim, 1985, *Divanü Lugati't-Türk Tercümesi I-II-III*, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim, 1986, *Divanü Lugati't-Türk Dizini*, Ankara: TDK Yayınları.

- Birtek, Ferit, 1944, *En Eski Türk Savları*, Ankara.
- Eyüpoğlu, E. Kemal, 1973, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul.
- Gürsoy-Naskali, Emine, 1995, *Wilhelm Radloff-Manas Destamı- Kırgız Türkçesi Metin-Türkiye Türkçesi Çeviri*, Ankara: Türksoy Yayınları
- İnönü Ansiklopedisi, "Atasözü" Maddesi, C. IV, S. 87.
- İsmail, Zeyneş-Muhittin Gümüş, 1995, *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*, Ankara.
- İzbudak, Velet Çelebi, 1936, *Atalar Sözü*, İstanbul.
- Meydan Larousse, "Atasözü" Maddesi, C. I, s. 798.
- Muallimoğlu, Nejat, 1977, "Atasözleri Dünyasında Bir Gezinti", *Millî Kültür*, Nisan, s. 29-33.
- Musaoglu, Mehman-Muhittin Gümüş, 1995, *Türkçe Açıklamalı Azerbaycan Atasözleri*, Ankara.
- Oy, Aydin, 1955-56, "Atasözlerinin Edebi Değeri", *Türk Dili* , C. V, s. 561-563.
- Oy, Aydin, 1972, *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, İstanbul.
- Permeci, Osman Nuri, 1943, *Atalar Sözleri*, Edirne.
- Sertkaya, Osman F., 1983, "Eski Türk Atasözleri Üzerine", *Şükrü Elçin Armağanı*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi: 1.
- Türkay, Kaya, 1983, "Kaşgarlı'dan Günümüze Gelen Atasözleri", *TDAY-Bulleten* 1980-81, s. 39-42.
- Usupbekov, Şarşeko, 1982, *Kırgız Makal-Lakaptarı*, Frunze, Kırgızstan.
- Yoldaşev, İbrahim -Muhittin Gümüş, 1995, *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*, Ankara.
- Yudahin, K., 1948, *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. A. Taymas), İstanbul.